

De Van Herlaars ca. 1190-1250

Martien van Asseldonk en Hans Vogels¹

Wie zich bezig houdt met Sint-Michielsgestel in de Middeleeuwen komt al snel de familie Van Herlaar tegen. Aan dit adelijk middeleeuws geslacht is al menig maal aandacht besteedt. Pas in 2017 werd er een monografie aan gewijd. Als belangrijkste publicisten kunnen we noemen: Groesbeek (1966), Spierings (1976), Kuys (1980), Bijsterveld (1989), Verdonk (1998, 2000), Vogels (2002, 2003), Van Aart (2009-2011), Van Dinter (2016) en Van Doornmalen (2017). Iedere onderzoeker heeft zijn eigen insteek voortbouwend en aanvullend op voorgaande publicaties. Van Aart echter kwam met opmerkelijke nieuwe veronderstellingen waarbij veelal een diepgaande kennis van de middeleeuwen en een kritische evaluatie van zijn eigen gedachtengoed ontbrak. Bij Van Dinter zien we voor het eerst een totaaloverzicht van het geslacht Van Herlaar. Diens genealogische georiënteerde onderzoeksnotitie mist evenwel op onderdelen nadere beargumentering en verwijzing naar bronnen. In de oudste generaties worden sommige verwantschappen te snel aangenomen zonder een evaluatie van alternatieve aangedragen mogelijkheden. Het proefschrift van Van Doornmalen daarentegen is een fantastisch werkstuk waaraan 19 jaar gesleuteld is en waar door velen reikhalzend naar uitgekeken is. Bij de verdediging van zijn proefschrift kreeg hij evenwel een kritisch onthaal van de promotiecommissie, zodat ook diens werk niet het laatste zal zijn wat over de Van Herlaars geschreven is.

In het proefschrift van Van Doornmalen is vanuit genealogisch perspectief de Brabantse periode van het geslacht tot rond 1300 wat teleurstellend. Daar waar zijn voorgangers te creatief bezig waren heeft Van Doornmalen zich te voorzichtig uitgelaten en beperkt tot wat hij betrouwbaar achtte. Dat was ook een punt van kritiek van de promotiecommissie. De kans om het handelen van het geslacht te schetsen als onderdeel binnen een netwerk van verwantschappen tegen de achtergrond van het historische kader is niet volledig aangegrepen. Welliswaar selectief kritisch op opvattingen van zijn voorgangers laat Van Doornmalen anderzijds kansen liggen wat betreft het volledig benutten van de reeds beschreven informatie en geopperde suggesties. Bepaalde onderzoekspaden zoals bijvoorbeeld de heraldische kant hadden beter en verder bewandeld kunnen worden. Het iconische familiewapen met de dubbelgekanteelde dwarsbalk werd in dezelfde tijdsperiode gevoerd door een aantal andere adellijke geslachten zoals bijvoorbeeld de families Van Heeswijk, Van Buren, Van Arkel, Van Tilburg, de Bie en Van Goirle. Mogelijke relaties te over om na te trekken. Een onderzoek naar de afkomst van de Belgische goederen waarover een jongere familietak kon beschikken is eveneens achterwege gebleven. Creatief is het proefschrift zeer zeker wat betreft het zoeken naar de huwelijkspartner van vrouwe Petronella van Herlaar. Maar of deze creativiteit een lang leven is beschoren wagen wij te betwijfelen. Na deze bloemlezing over de Van Herlaar-publicaties is het nu tijd om ons eens inhoudelijk te richten op het geslacht Van Herlaar.

¹ Martien van Asseldonk is historicus en heeft diverse historische publicaties op zijn naam staan. Hans Vogels houdt zich vooral bezig met de genealogie van adellijke en gegoede geslachten. De reconstructie in deze bijdrage van de genealogie van de Van Herlaars is volledig het werk van Hans Vogels.

Afbeelding 1. Afbeelding van de burcht Oud-Herlaar.²

Het schriftelijk fixeren van de koppeling tussen bezit en geslachtsnaam door de *nobilis* vond in het Duitse Rijk vanaf ongeveer 1080 plaats.³ Kort daarna verschijnt de naam Van Herlaar voor het eerst in de bronnen.⁴ De familie Van Herlaar ontleent haar naam aan Herlaar onder het huidige Sint-Michielsgestel, waar zij op de burcht Oud-Herlaar woonde.⁵ De Van Herlaars gebruikten generaties lang veelal de voornaam Dirk. Huijbers vermoedt dat zij het handelsverkeer op de Dieze bij hun burcht Oud-Herlaar met een tol belastten en dat dit bijdroeg aan hun rijkdom.⁶ De burcht Oud-Herlaar werd gebouwd op eigengoed van de Van Herlaars. Zie afbeelding 2 voor het eigen bezit van Herlaar in 1736.⁷ Uit dit goed ontwikkelde zich in de tweede helft van de twaalfde eeuw een gerechtsheerlijkheid. In 1173 komt de betiteling 'heer van Herlaar' voor het eerst voor.⁸ Dat betekent dat Dirk van Herlaar toen de openbare rechtspraak in Herlaar had. Tot 2002 gingen de meeste historici ervan uit dat de heer van Herlaar aan zijn rechtsmacht in Sint-Michielsgestel gekomen is via de voogdij over bezit van de abdij van Echternach of de kerk van Luik of allebei.⁹ Maar Echternach bestuurde haar

² BHIC, Toegang 343, Collectie kaarten en tekeningen, inv. nr. 1333, Prent van kasteel Oud-Herlaar (1650-1700).

³ Van Doornmalen, *De Herlaars*, 40.

⁴ Van Doornmalen, *De Herlaars*, 40.

⁵ Spierings, 'Het sterke huis', 95-101; Smulders, 'Het cijnsboek', 30-31.

⁶ Huijbers, 'Central places', 210-215. Petronella van Herlaar schonk in 1227 tolvrijheid aan het klooster van Postel, zie: Camps, *ONB I*, 214 nr. 141 (1227).

⁷ BHIC, Toegang 343, Collectie kaarten en tekeningen, inv. nr. 2047, kaart van Oud-Herlaar (1736).

⁸ Camps, *ONB I*, 107-114 nr. 68 <1173>.

⁹ Smulders denkt aan voogdij van de Van Herlaars over het bezit van de abdij Echternach te Sint-Michielsgestel, zie: Smulders, 'Esch en Echternach (II)', 31. Kokke veronderstelt een voogdij over de bezittingen van de Luikse kerk in Herlaar en Sint-Michielsgestel, zie: Kokke, *Inventaris Sint-Michielsgestel*, 9. Volgens Heesters en Rademaker verwierf de bisschop van Luik goed van Echternach, waarna de Van Herlaars naast voogd voor Echternach ook voogd waren voor Luikse bezittingen, zie:

bezittingen in de buurt van Sint-Michielsgestel vanuit Waalre en had daarom in die buurt geen laatbank en voogd. Ook van goed en een laatbank van een de kerk of bisschop van Luik in Sint-Michielsgestel is niets bekend.¹⁰ Van Herlaar heeft waarschijnlijk op eigen kracht de doorstart gemaakt van grondheer naar gerechtsheer, al dan niet met steun van de bisschop of kerk van Luik als leenheer. Dat was gebruikelijker. In de Meierij werden met wat voorbehoud negen heren op eigen kracht gerechtsheer, zes deden dat met steun van een machtige leenheer, en van slechts vier heren staat vast dat zij dat via een voogdij deden.¹¹

Afbeelding 2. Kaart met het bezit van de heer van Herlaar in 1736.¹²

Heesters en Rademaker, *Sint-Michielsgestel*, 43. Bijsterveld houdt het op onafhankelijke goederen en tevens op een dubbele voogdij van de heer van Herlaar, zie: Bijsterveld, 'Het domein', 82-83.

¹⁰ Camps, *ONB I*, 55-56 nr. 34 d.d. [1100 januari 6-1110 april 3]: de abdij van Echternach regelt zaken betreffende haar voogden in Waalre, Deurne en Diessen; idem, 203-206 nr. 134 d.d. [eerste kwart 13^e eeuw]: onder de cijnskring Waalre behoorden cijnzen te betalen uit goederen gelegen te onder andere Waalre, Boxtel, Herlaar, Tede, Esch, Vught, Driel en Ammerzoden.

¹¹ Van Asseldonk, *De Meierij*, 367-493: op eigen kracht: Aalst, Alem, Asten, Berlicum, Drunen, Heeze, Lieshout, Lith, Waalwijk. Gesteund door leenheer: Boxtel, Geffen, Geldrop, Heeswijk, Lithoijen, Nieuwkuijk. Vanwege een voogdij: Budel, Empel, Waalre, Woensel.

¹² BHIC, Toegang 343, Collectie kaarten en tekeningen, inv. nr. 2047, kaart van Oud-Herlaar (1736).

Afzonderlijke kadertekst

Het goed interpreteren van getuigenlijsten

Iedere serieuze historische onderzoeker onderstreept het belang van een getuigenlijst in een oorkonde van een bisschop, hertog of graaf. Het voorkomen van een naam betekent namelijk dat een persoon met die naam heeft bestaan en op dat moment nog in leven was. Soms kun je uit het voorkomen in zo'n lijst ook concluderen dat die persoon een belang had, of kan hebben gehad bij de handeling in die oorkonde. Minder bekend is evenwel dat we ook met de volgorde van die persoon binnen de getuigenlijst ook iets kunnen zeggen over de leeftijd van die persoon. Henk Verdonk doceerde in 2005 daarover het volgende:

“Bij de vaststelling van de juiste identiteit van een persoon, dan wel personen, kunnen deze getuigenrijen een belangrijk hulpmiddel zijn. In de meeste getuigenrijen uit deze periode (11^e-12^e eeuw, HV) worden geestelijken en leken afzonderlijk opgesomd. Afgezien van kleine afwijkingen, bijvoorbeeld wanneer de eerste wereldlijke ondertekenaar als voogd of in een andere vooraanstaande functie optreedt, zijn de meeste getuigenrijen bij de leken in rangvolgorde opgedeeld en bestonden ondermeer uit “duces”, “comites” en “liberi”. Er mag worden aangenomen dat de indeling van een getuigenrij binnen een bepaalde groep, ook volgens bepaalde regels werd opgesteld. Onaangenaamheden aangaande de volgorde van de getuigen bij het ondertekenen van stukken zou mogelijk tot spanningen kunnen leiden en de uitvaardiging van oorkonden kunnen vertragen. De indeling van de getuigenrij is wellicht naar leeftijd van de deelnemers geschied en oudere getuigen ondertekenen voor jongere getuigen. In de onderscheidene ouderdomsgroepen kunnen kleine verschillen voorkomen. Het volgen van deze procedure en het op deze samenstellen van een getuigenrij voorkwam in ieder geval onderlinge gevoeligheden omtrent macht, aanzien en eer van de betreffende ondertekenaars.”

Staat een persoon vooraan in een getuigenlijst dan weet je dat hij of een hogere status had (b.v. hertog vóór graaf vóór edelman) of binnen een gelijke groep een van de oudste was. De jongste en nieuwe getuigen zul je derhalve als laatsten in een getuigenlijst mogen verwachten. Met het verstrijken der jaren zullen door natuurlijk verloop de oudste getuigen wegvallen en nieuwe getuigen opduiken. Een persoon die dus in leven blijft zal in de loop der tijd steeds verder in een getuigenlijst naar voren opschuiven. Als je dus meerdere vermeldingen hebt van een persoon met dezelfde benaming uit verschillende tijdsperiodes, kun je proberen om middels het natrekken van de overige personen in die en in andere oorkonden uit die tijd een idee te vormen over de persoon die je zoekt. Als deze namelijk gepositioneerd staat tussen personen die je een geschat huwelijksjaar kan geven dan heb je tevens een indicatie over de voor jou van belang zijnde persoon. Op deze wijze kun je separate vermeldingen met meer zekerheid koppelen aan één persoon. Deze benadering is uitmate nuttig bij het onderscheiden van gelijknamige generaties.

Vanaf rond 1200 krijgt het geslacht Van Herlaar reliëf. Van Doornmalen voert in navolging van Kuys en Bijsterveld een in 1227 en 1235 genoemde Petronella op als erfdochter van Herlaar. Van Doornmalen beredeneert dat Petronella getrouwd geweest zou kunnen zijn met Arnold van Kleef, zoon van Arnold III van Kleef en Adelheid van Heinsberg, maar zijn bewijsvoering is nogal indirect en onzeker.¹³ Hans Vogels concludeert uit getuigenlijsten dat een in 1196 genoemde Dirk van Herlaar een man op leeftijd was.¹⁴ Dirk (1173-1196) was de opvolger van een uit de periode 1133-1167 bekende naamgenoot, hoogstwaarschijnlijk zijn vader en gehuwd met een Udehilt (1173). Verdonk (zie kadertekst) zag in de jongere Dirk een zoon van Udehilt, erfdochter van Herlaar. Zijn Herlaar-artikelen dateren echter van vóór zijn opmerkelijke artikel uit 2005.¹⁵ De volgende Dirk van Herlaar, die in 1214-1218 genoemd wordt, was bij zijn eerste vermelding een jongeman en hoogstwaarschijnlijk de kleinzoon van de in 1196 genoemde Dirk van Herlaar.¹⁶ Vrouwe Petronella was een generatiegenoot van deze Dirk van Herlaar. Vogels wijst er op dat de nakomelingen van beide zonen van Petronella, Dirk en Godfried, een dubbelgekanteelde dwarsbalk in hun wapen voerden. Het is daarom aannemelijk dat hun vader, Petronella's echtgenoot, reeds het wapen van Van Herlaar voerde. De nakomelingen van Godfried hielden goed in Herenthout in leen van de nakomelingen van de oudste broer Dirk. Vrouwe Petronella en haar man zullen derhalve al in het bezit zijn geweest van zowel Herlaar als goed in Herenthout. Godfried Croenen oppert dat vrouwe Petronella een dochter geweest kan zijn van de Belgische edelman Godfried van Poederlee, die in 1209 samen met zijn oudere broer Wouter wordt vermeld. Van Wouter zouden dan de heren van Poederlee afstammen. De jongste zoon van Petronella, Godfried, zou dan volgens toenmalig gebruik naar zijn moeders vader genoemd zijn.¹⁷ Godfried kreeg de moederlijke bezittingen te Herenthout toebedeeld. Tussen 1309 en 1316 verwierven diens nakomelingen na het uitsterven van de plaatselijke heren ook de heerlijkheid Poederlee.

Het is dus plausibel dat we in Dirk van Herlaar (1214-1218) en vrouwe Petronella (1227-1235) echtgenoten mogen zien. Deze Dirk van Herlaar vocht in 1218 in Damiette in Egypte gedurende de vijfde kruistocht.¹⁸ In 1227 treed zijn weduwe Petronella op als vrouwe van Herlaar, zodat haar man mogelijk niet terugkeerde van de kruistocht.¹⁹ Petronella's oudste zoon Dirk volgde op in de heerlijkheid Herlaar. Uit de bronnen verschijnt hij als een heer met meer dan lokale macht. Hij was behalve heer van Herlaar ook voogd te Berlicum, voogd te Waalre, copatroon van het kapittel van Hilvarenbeek en halfheer van Hilvarenbeek. Daarnaast verwierf hij tussen 1255 en 1266 het Land van Ameide.²⁰

¹³ Van Doornmalen, *De Herlaars*, 50-56.

¹⁴ Camps 145-147 nr. 85 d.d. 1196 [tussen 13 mei en 4 juni]. Dirk van Herlaar is de eerste getuige na Albert van Kuyc, en vóór Hubert van Heeswijk en Willem, graaf van Megen. Vogels wijst er op dat Dirk van Herlaar een man op leeftijd geweest moet zijn, ook omdat zijn zuster rond 1160 met Floris van Voorne huwde. Zie hiervoor Camps, *ONB I*, 107-114 nr. 68 <1173>. Zie ook: Van Doornmalen, *De Herlaars*, 41, 47.

¹⁵ Muller e.a., *OSU* nr. 345 (1133); Goetschalckx, *OWS* nr. 20 (1167); Camps, *ONB I*, 107-114 nr. 68 <1173>.

¹⁶ Camps *ONB I* 180-181 nr. 111 d.d. 1214. Dirk van Herlaar wordt in de getuigenlijst genoemd na Folbert van de Lede. Hans Vogels ziet in Folbert een schoonzoon van graaf Willem van Megen. Willems zoon Dirk wordt in 1214 voor het eerst vermeld. De Dirk van Herlaar uit 1196 is duidelijk van een oudere generatie als Willem, graaf van Megen. De Dirk van Herlaar uit 1214 is van de generatie van Willems zoon Dirk.

¹⁷ Van den Brand, 'Geschiedkundige bedenkingen', 66; Driesen, 'De oudste Heren: de Poderle', 32-41.

¹⁸ Van Doornmalen, *De Herlaars*, 49-50.

¹⁹ Camps, *ONB I*, 214 nr 141 (1227); Van Doornmalen, *De Herlaars*, 49-50.

²⁰ Van Doornmalen, *De Herlaars*, 56-57.

Van Doornmalen gaat in zijn proefschrift voorbij aan de vrouw van deze Dirk. Vogels beredeneerde dat genoemde Dirk van Herlaar (1235-1282) rond 1252 gehuwd was met N. [van Stein], dochter van Arnold II van Stein en Margareta, dochter van Sophia van Altena. Vanuit dit huwelijk met een Van Altena-nakomeling kan de verwerving van bezittingen in Nuenen door Van Herlaar verklaard worden.²¹ Voortgaand onderzoek heeft het huwelijksjaar vervroegd naar circa 1247.²² Van Dinther oppert dat haar naam wellicht Sophia was. Als vader van schoonmoeder Margareta valt nu met zekerheid Leunis, burggraaf van Brussel, aan te wijzen.²³

²¹ Vogels, 'Het graafschap Rode'.

²² Van den Bergh, OHZ, nr. 443

²³ Van Ermen, *Feodaal-heerlijke verhoudingen* 894: wegens de vererving van de heerlijkheid Plancenoit bij Brussel aan de heren van Stein.

Afkortingen

BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
ONB	Oorkondenboek van Noord-Brabant
OSU	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301
OHZ	Oorkondenboek van Holland en Zeeland I
OWS	Oorkondenboek der Witheerenabdij St.-Michiels te Antwerpen

Ongepubliceerde bronnen

I. Brabants Historisch Informatiecentrum 's-Hertogenbosch

Toegang 343, Collectie kaarten en tekeningen van het Rijksarchief in Noord-Brabant
inv. nr. 1333, Prent van kasteel Oud-Herlaar (1650-1700)
inv. nr. 2047, Kaart van Oud-Herlaar (1736)
inv. nr. 5785, Kaart van Tilburg (1790-1810)

Gepubliceerde bronnen

Van den Bergh, L. Ph. C. , *Oorkondenboek van Holland en Zeeland I* (1866).

Camps, H.P.H., ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; Den Haag 1979).

Goetschalckx, P.J., *Oorkondenboek der Witheerenabdij S.-Michiels te Antwerpen* (Eekeren-Donk 1909)

Muller, S. Fz., A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (1820-1959).

Literatuur

Aart, Ruud van, 'Herlaar en Vught, onderzoek aan een vermoeden', in: *Den heertgang* 15 (september 2009) 20-32, 16 (januari 2010) 18-32, (juli 2010) 17-32, 17 (februari 2011) 17-32.

Asseldonk, Martien van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen ca. 1200-1832* (Dissertatie, Oosterhout, 2002).

Bijsterveld, A.-J., 'Het domein van de abdij van Echternach in Waalre en Valkenswaard; ontwikkeling en beheer ca. 1100-1400' in: A. Verhoeven en F. Theuws, red., *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33 (Waalre 1989) 57-96.

Brand, Walter van den, 'Geschiedkundige bedenkingen bij de 'Ouden Hofberg' te Poederlee', in: *Jaarboek van de heemkundekring Lille 4* (1986) 57-70.

Dinther, Nico van, 'De oudste generaties van Herlaer' (2016), op: *Website Historisch archief van Dinther*, tab dossiers. Zie <http://www.nicovandinther.nl>

Doornmalen, Alois van, *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 – ca. 1400)* (Leiden 2017).

Driesen, Walter, 'De oudste Heren: de Poderle', in: *De Heren des Dorps en Banderije van Poederlee* (2009) 29-41.

Ermen, Eduard van, *Feodaal-heerlijke verhoudingen en territoriale patronen in het middeleeuwse hertogdom Brabant (12de-14de eeuw) met bijzondere aandacht voor de regio Leuven* (1989).

Groesbeek, J.W., 'Herlaer (van). De afstamming van de Noord-Hollandse van Herlaer's uit het oude adellijke geslacht van die naam', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor genealogie XX* (1966) 83-122.

Heesters, W. en C.S.M. Rademaker, *Sint-Michielsgestel. Een historische verkenning* (Sint-Michielsgestel 1994).

Huijbers, Antoinette, 'Central places in the confluence area of the rivers Dieze, Dommel and Aa in the Roman period and the Middle Ages. A ling-term perspective', in: *Medieval and Modern Matters*, vol. I (2010) 197-268.

Kokke, C. Th., *Inventaris van het archief der gemeente Sint-Michielsgestel* (Boxtel 1949).

Kuys, Jan, 'De Herlaars: van Brabantse tot Gelderse adel', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980) 377-390.

Smulders, F.W. 'Esch en Echternach (II) en St. Michiels-Gestel', *Brabants Heem* 4 (1952) 29-32.

Smulders, F.W., 'Het cijnsboek van Echternach in Diessen', *Brabants Heem* 4 (1952) 72-74.

Spierings, M., 'Oud Herlaar: Het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid I. Het Sterke Huis van Oud Herlaar', in: *Brabants Heem* (1976) 85-101.

Verdonk, Henk, 'Stammen de heren van Herlaer af van de graven van Loon?', in: *Limburg-Het Oude Land van Loon* 77 (1998) 243-257.

Verdonk, Henk, 'De herkomst van de heren van Herlaer', in: *De Brabantse Leeuw* 49 (2000) 133-143.

Verdonk, Henk, 'Graaf Arnold van Loon (eind 11de- begin 12de eeuw): Was er één of waren er twee?', in: *Tesi samanunga vvas edele unde scona. Liber Amicorum Theo Coun* (2005) 73-81

Vogels, Hans, 'Het graafschap Rode, de priorij van Hooidonk en de Van Herlaars. Onderbelichte aspecten uit het 12e-tot 14e eeuwse Nuene', in: *De Drijehornickels* 11 (2002) 64-76, 12 (2003) 20-32, 36-48, 74-80.

Vogels, Hans, 'Re: Voorne', op: *Nieuwsgroep van de Nederlandse Adel* (2002), bericht 1540 (september) en 1553 (oktober)

https://groups.yahoo.com/neo/groups/soc_nederlandse_adel/conversations/messages/1540

https://groups.yahoo.com/neo/groups/soc_nederlandse_adel/conversations/messages/1553

Vogels, Hans, 'Asperen-Gellichem Re: De oudste heren van Lede en Voorne', op: *Nieuwsgroep van de Nederlandse Adel* (2017), bericht 13557 (januari)

https://groups.yahoo.com/neo/groups/soc_nederlandse_adel/conversations/messages/13557